

उच्च शिक्षण काल, आज आणि उद्या

डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे

(शिक्षणशास्त्र विभाग प्रमुख)

बी. पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, के. के. सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

Corresponding Author- डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे

DOI: 10.5281/zenodo.7384523

प्रस्तावना -

शिक्षण माणसाला स्वतःशी आणि समाजाशी जोडते. माणूस जन्माला येताच दूध प्यायला शिकतो आणि मग वडिलांनी, राजांनी आणि गुरूंनी शिकवल्याप्रमाणे काम करू लागतो. माणसाला अनेक गोष्टी जन्माने किंवा आनुवंशिकतेने मिळतात, पण सहज व नैसर्गिक यांच्या संयोगामुळे जीवनाची एक दिशा तयार होते आणि त्यात काही विशेष संस्कार तयार होतात. भारतातील सामान्य आणि उच्च शिक्षणाची परंपरा वैदिक काळापासून समृद्ध आहे. गुरु-शिष्याचे नाते खूप जवळचे आहे. आणि ते आजही आहे. काही सुधारित स्वरूपात हे संबंध पुढील काळातही कायम राहतील. अशा प्रकारे हे नाते शिक्षणाच्या प्रक्रियेप्रमाणेच शाश्वत आहे.

'शिक्षण' हा शब्द 'शिक्षण' या मूळापासून बनलेली एक लाक्षणिक संज्ञा आहे. ज्याचा अर्थ ज्ञान देणे असा होतो. शिक्षक हे ज्ञान शिष्यापर्यंत पोहोचवतात. शिक्षण हा सहा वेदांगांचा (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद आणि ज्योतिष) पहिला भाग आहे ज्यामध्ये शब्दांचे अचूक उच्चार आणि प्रमाणांचे नियम स्पष्ट केले आहेत. येथे शिक्षण म्हणजे उच्चार. हा धर्मग्रंथ फार प्राचीन असला तरी या विषयावर फार कमी ग्रंथ आहेत. एका आख्यायिकेनुसार, जयगीशाव्याचा शिष्य बभ्रव्य हा या शास्त्राचा प्रवर्तक आहे. महाभारताच्या शांतिपर्व नुसार, आचार्य गालव यांनी एक शैक्षणिक ग्रंथ रचला. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीमध्ये त्यांचा उल्लेख आहे. कदाचित पांचाल बभ्रव्याचे दुसरे नाव गालव असावे. राजशेखराच्या काव्य-मीमांसामध्ये पाणिनीच्या पूर्ववर्ती आचार्य अपिशालीचा उल्लेख आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, पाणिनीच्या काळात (इ.स.पू. चौथे शतक) या शिक्षणाचा बराच विकास झाला. 'गौतम शिक्षण' आणि 'नारदीय

शिक्षण' नावाची पुस्तकेही सापडतात. यजुर्वेदाचे "याज्ञवल्क्य-शिक्षण", सामवेदाचे "नारद शिक्षण" आणि अथर्ववेदाचे "मांडुकीय शिक्षण" असे ग्रंथ सापडतात. ऋग्वेदाचे वेगळ्या स्वरूपाचे पुस्तक उपलब्ध नाही. 'शिक्षण' या शब्दाचा पहिला वापर ऋग्वेदात आढळतो.

वर्ण, स्वर, मातृ, बाल, साम आणि संतान हे शिक्षणाचे सहा वर्ण विषय आहेत. तैत्तिरीय उपनिषदातील पहिल्या वल्लीला शिक्षा-बल्ली म्हणतात. यामध्ये व्याकरणाशी संबंधित काही चर्चेनंतर अद्वैत-परक श्रुतीची मांडणी आहे. यामध्ये आचार्यांनी पदवीधरांना दिलेले प्रसिद्ध दीक्षांत-प्रवचन आहे: "सत्य वद, धर्म चरा" हा भारतातील अनेक विद्यापीठांच्या दीक्षांत समारंभात संदेश म्हणून वापरला जातो. थोडक्यात, सत्य बोला, धर्म आचरणात आणा, स्वयंअध्ययनात आळशी होऊ नका, आचार्यांना दक्षिणा द्या, मुलांची परंपरा जोपासा, सत्य, धर्म, स्वसंरक्षण आणि मार्गभंगाच्या कामांकडे दुर्लक्ष करू नका, असा हा उपदेश आहे. , पालक,

शिक्षक आणि पाहुणे दानाला देव मानतात आणि ते आदराने आणि नम्रतेने देतात. कोणत्याही कार्याबद्दल किंवा आचरणाविषयी शंका असल्यास तेथे विचारशील, साधे-सरळ, धार्मिक वृत्तीच्या ब्राह्मणांनी त्या संदर्भात जसे करावे तसे करावे. ही पद्धत आहे, हे वेदांचे रहस्य आहे आणि हाच भगवंताचा आदेश आहे. गुरुकुलातील शिक्षण साधारणपणे १२ वर्षे सुरू होते आणि श्रावणीच्या ५ महिन्यांनंतर शिक्षण सत्र हे पौष महिन्याच्या पौर्णिमेपासून पौर्णिमेपर्यंत असे. 'विद्या' आणि 'शिक्षण' हे शब्दही आज शिक्षणासाठी प्रचलित आहेत. लॅटिन एज्युकेटममधून इंग्रजी शब्द शिक्षण. निश्चुत म्हणजे अंतरंग बाहेर काढणे असे मानले जाते. हे देखील Educare मधून अंतर्भूत मानले जाते याचा अर्थ पालन, पोषण करणे. संगोपन हे मुलांच्या मानसिक-शारीरिक शक्तींना बळकट करण्यासाठी आहे. 'विद्या' हा शब्द संस्कृत मूळ 'विद' या शब्दापासून बनला आहे ज्याचा अर्थ ज्ञान असा होतो. भगवद्गीतेनुसार ज्ञानापेक्षा काहीही शुद्ध नाही. ज्ञान हे अज्ञानाच्या बंधनातून मुक्तीचे साधन आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञान हे देखील अमृत मिळविण्याचे साधन आहे. गर्विष्ठ अविद्येपासून निवृत्त होणे याला विद्या म्हणतात. अविद्या हे बंधनाचे कारण आहे आणि विद्या हे मोक्षाचे कारण आहे. नित्य नैमित्तिक कर्म ही अविद्या आहे, ज्याद्वारे माणूस मृत्यूच्या पलीकडे जातो आणि उपासनेद्वारे अमृत प्राप्त करतो. उपनिषदांमध्ये परम तत्व जाणून घेण्यासाठी ३२ प्रकारच्या शिक्षणाचा उल्लेख आहे - जसे की मधुविद्या, पंचाग्नी विद्या, नक्षत्र विद्या, ब्रह्म विद्या. सामवेदाच्या संग्रहाला त्रयी विद्या असे म्हणतात. मनुस्मृतीमध्ये ज्ञानाचे पाच भेद केले आहेत:- अन्विक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दंडनिती आणि आत्मविद्या. यामध्ये पाचवी वगळता चार विद्यांचा उल्लेख कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातही आढळतो. भगवद्गीता अध्यात्म विद्याला सर्व ज्ञानात श्रेष्ठ मानते, अशा प्रकारे विद्यांची संख्या चतुर्दश मानली जाते - चार वेद, सहा वेदांग, धर्म, मीमांसा, तर्क आणि पुराण.

परंतु अध्यात्मिक दृष्टिकोनातून या सर्व विद्या अपारविद्या आहेत. वास्तविक ज्ञान हे सर्वोच्च ज्ञान आहे जे आत्म-साक्षात्कार आणि दुःखाकडे नेणारे आहे. विद्या हा शब्द तत्त्वज्ञान, कृती आणि कला या अर्थानेही वापरला जातो. वैदिक काळात गुरुकुल शिक्षणासाठी प्रसिद्ध होत्या. पाचव्या वर्षी मुलाला शिक्षणाची दीक्षा दिली जाई. गुरुकुलांत सहसा एकच आचार्य असत. भारद्वाज, वाल्मिकी, सांदीपनी आणि वसिष्ठ यांची गुरुकुल किंवा आश्रम प्रसिद्ध आहेत. नंतरच्या काळात मोठ्या मंदिरांसह शाळा-महाविद्यालयांचा पसारा वाढला. हे इतर संस्कृतींमध्येही अनेकदा घडले. चर्चशील संलग्न सेमिनरी आणि मशिदींशी संलग्न मदरसे ही याची उत्तम उदाहरणे आहेत.

प्राचीन भारतात महाविद्यालये आणि विद्यापीठे सुरू करण्याचे श्रेय केवळ ब्राह्मण संस्कृतीला जाते. ब्राह्मणी महाविद्यालयांमध्ये चार मार्गांचे अध्यापन होते, ज्यामध्ये अनेक आचार्य तत्त्वज्ञान, पौराणिक कथा, कायदा आणि व्याकरण शिकवत असत. काशी, मथुरा, अवंतिका, मिथिला, श्रावस्ती, राजगृह, कांची यांसारख्या शहरांमध्ये अनेक पंडितांच्या घरांनी महाविद्यालयांचे रूप धारण केले होते. तक्षशिला विद्यापीठ (राजकुमार तक्षाच्या नावाने भरताने स्थापन केलेली गांधारची राजधानी) (रावळपिंडीजवळ) हे भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासात अतिशय महत्त्वाचे आहे जेथे पाणिनी, चरक, चाणक्य आणि चंद्रगुप्त सारखे विद्यार्थी होते. तक्षशिला येथील उत्खननात समृद्ध सिंधू संस्कृतीचे विपुल अवशेष मिळाले आहेत. नादिया (बंगाल), विक्रमशिला (बिहार, वज्रयान) आणि वल्लभी (गुजरात, जैन) इत्यादी विद्यापीठे ही प्राचीन भारतातील उच्च शिक्षणाची प्रमुख केंद्रे आहेत. परंतु सर्वात प्रसिद्ध बौद्ध काळातील नालंदा विद्यापीठ (पाटणाजवळ) मिळाले. जेथे सातव्या शतकात देश-विदेशातील विद्वान येत असत आणि येथील विद्वानांनी बौद्ध धर्म हा भारत आणि आशियातील प्रमुख धर्म म्हणून स्थापित केला.

तिथल्या अर्थव्यवस्थेसाठी शंभर गावांची जहागीरी होती, हर्षवर्धनही ती देत असे, कारण इथे वैदिक साहित्याचाही अभ्यास केला जात असे. येथे दहा हजार विद्यार्थी, तीन हजार अभ्यास/विश्रांती कक्ष आणि दीड हजार शिक्षक होते. मध्यंतरी अरबी आणि पर्शियन भाषांचा अभ्यास भारतात वाढीस लागला आणि मदरसा स्थापन झाला. हे असे केंद्र होते जिथे भारतातून बाकीचे लोकही या प्रवासादरम्यान भेट देत असत, त्याचप्रमाणे काहिरा हे शहरही इस्लामचे मुख्य केंद्र होते आणि भारतीय व्यापारी तेथे जात असत.

सध्याच्या भारतीय शिक्षण पद्धतीवर मुख्यतः युरोपचा प्रभाव आहे. युरोपमधील उच्च शिक्षणाचे पहिले केंद्र प्लेटो यांनी अथेन्सच्या शेजारच्या एका व्यायामशाळेत सुरु केले त्यालाच अकादमी नावाने स्थापन केले. अॅरिस्टॉटल हा या संस्थेचा विद्यार्थी होता. अॅरिस्टॉटल, जो अलेक्झांडरचा शिक्षक होता, त्याने लाइसियमची स्थापना केली जिथे ते १२ वर्षे अध्यक्ष होते आणि अनेकदा विचारांची देवाणघेवाण करत असत. त्याला धर्मनिरपेक्ष स्वरूप देण्याचे श्रेय ख्रिश्चन शिष्यवृत्तीला दिले जाऊ शकते. ख्रिश्चन परंपरेच्या निष्ठेच्या नावाखाली या लोकांना अॅरिस्टॉटलच्या शिकवणीचा समन्वय साधायचा होता. रोजेलिन (११वे शतक) हे त्यांच्यापैकी प्रमुख होते किंवा ज्यांनी संत एन्सेल्मच्या तत्त्वानुसार, सामान्यला वास्तविक मानले नाही, तर केवळ त्याचे नाव दिले. पश्चिमेतील पहिले विद्यापीठ फ्रान्समधील पॅरिस शहरात ११५० मध्ये स्थापन झाले. इंग्लंडचे ऑक्सफर्ड विद्यापीठ ११६८ मध्ये आणि केंब्रिज १२३१ मध्ये सुरु झाले. १२ व्या आणि १३ व्या शतकात इटलीमध्ये अनेक विद्यापीठे स्थापन झाली.

लॉर्ड मॅकॉले हे आधुनिक भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचे जनक आहेत. पण इ. स. १८०० मध्ये कलकत्त्यात फोर्ट विल्यम कॉलेजची स्थापना ही उच्च शिक्षणाची सुरुवात आहे. याबरोबरच मद्रास आणि मुंबईतही

प्रेसीडेन्सी कॉलेज सुरु झाले. त्यांच्या स्थापनेमुळे ब्रिटीशांनी स्थापन केलेल्या मदरसा (१७८१) आणि बनारस संस्कृत महाविद्यालय (१७९१) यांचे महत्त्व काहीसे कमी झाले. तरीही सन १८१८ मध्ये पुणे येथे संस्कृत महाविद्यालय सुरु झाले. १८८६ मध्ये स्वामी दयानंद यांनी लाहोरमध्ये एंग्लो वैदिक कॉलेज सुरु केले आणि १८९८ मध्ये श्रीमती अॅनी बेझंट यांनी काशीमध्ये सेंट्रल हिंदू कॉलेजची स्थापना केली. १८५४ मध्ये चार्ल्स वुडच्या घोषणेनंतरच १८५७ चा उठाव झाला आणि त्याच वेळी कलकत्ता, मद्रास आणि मुंबई येथे विद्यापीठांच्या स्थापनेची घोषणा झाली. हंटर कमिशनचा अहवाल (१८८२-८३) आणि लॉर्ड कर्झनच्या शैक्षणिक सुधारणांनंतर १९०४ मध्ये भारतीय विद्यापीठ कायदा संमत करण्यात आला. कलकत्ता विद्यापीठ आयोगाच्या अहवालाने (१९१७-१९) उच्च शिक्षणातील सुधारणांसाठी दरवाजे उघडले, हरटाग समिती (१९२९) आणि वुड रिपोर्ट (१९३७) यांनीही शिक्षणात काही सुधारणा घडवून आणल्या आणि अनेक विद्यापीठे सुरु झाली.

१९४७ मध्ये देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर लगेचच विद्यापीठ शिक्षण आयोग (१९४८-४९) स्थापन करण्यात आला, जो डॉ. राधाकृष्णन आयोग म्हणून ओळखला जातो. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात या अहवालाची भूमिका महत्त्वाची आहे. आयोगाने विद्यापीठीय शिक्षणाची पुढील उद्दिष्टे दिली आहेत:-

१) स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपल्या देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीत मोठे बदल घडवून आले आहेत. या बदलांमुळे आमच्या शाळांची कार्ये आणि जबाबदाऱ्या वाढल्या आहेत. त्यामुळे आता त्यांना राजकीय, औद्योगिक आणि व्यावसायिक क्षेत्रात नेतृत्व करू शकणारे लोक निर्माण केले पाहिजेत.

२) समाजसुधारणेच्या कार्यात विद्यापीठे मोठे योगदान देऊ शकतात. त्यामुळे त्यांनी दूरदर्शी, बुद्धिमान आणि बौद्धिक धैर्य असलेल्या व्यक्तींना जन्म दिला पाहिजे.

३) लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी विद्यापीठांनी शिक्षणाचा प्रसार केला पाहिजे आणि ज्ञानाचा शोध घेऊ शकणारे लोक निर्माण केले पाहिजेत.

४) विद्यापीठांनी त्यांचा सांस्कृतिक वारसा विसरू नये. त्यामुळे त्यांनी राष्ट्रीय वारसा स्वीकारावा.

५) विद्यापीठ हे देशाच्या सभ्यतेचे आणि संस्कृतीचे संरक्षक आणि पालनपोषण करणारे आहे. त्यामुळे त्यांनी सभ्यता आणि संस्कृतीचे प्रणेत घडवले पाहिजेत.

६) शिक्षणाने माणसाचे जन्मजात गुण शोधून त्यांचा विकास केला पाहिजे. त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी विद्यापीठांनी या दोन्ही कर्तव्यांचे पालन केले पाहिजे.

७) निरोगी शरीरात निरोगी मन वसते. त्यामुळे विद्यापीठांनी केवळ विद्यार्थ्यांचा मानसिक विकास करू नये. तर त्यासोबतच शारीरिक विकासही व्हायला हवा.

८) आयोगाच्या शब्दात:- "न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता प्राप्त करून लोकशाहीच्या शोधात आम्ही गुंतलो आहोत. आपली विद्यापीठे या आदर्शाची प्रतीके आणि संरक्षक असणे आवश्यक आहे."

एक शिक्षणतज्ञ आणि तत्वज्ञानी म्हणून डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी दिलेला अहवाल हा भारतीय आणि पाश्चात्य शिक्षण जगतातील सर्वोत्कृष्ट गोष्टींचा समावेश करणारा होता. यामध्ये सर सय्यद अहमद खान यांची अलिगढ मुस्लिम विद्यापीठाच्या स्थापने मागील उद्दिष्टे, त्यांनी काशी विद्यापीठाच्या स्थापनेचा आधार बनवलेले मालवीयजींचे आदर्श, गुरुदेव टागोरांच्या आकांक्षा च्या पूर्ततेसाठी शांती निकेतनची स्थापना झाली आणि महात्मा गांधींच्या विचारांमुळे त्यांनी गुजरात विद्यापीठ सुरू केले. त्याच वेळी, पाश्चात्य शिक्षणतज्ञ आणि उच्च शिक्षण संस्थांशी थेट संबंध असल्याने, त्यांना भारतीयांच्या मनात ते सर्व समाविष्ट करायचे होते जे पाश्चिमात्यांचे वैशिष्ट्य आहे आणि भारतीय संस्कृतीत समाविष्ट केले जाऊ शकते.

चांगुलपणाची प्राप्ती हा शिक्षणाचा आदर्श आहे या प्लेटोच्या विचाराशी ते परिचित होते. शिक्षणामुळे मानवी मनाचा संपूर्ण विकास होतो या अँरिस्टॉटलच्या मताशीही ते अपरिचित नव्हते. विधायक मतभिन्नता जोपासणे ही शिक्षणाची महत्त्वाची उपलब्धी आहे हेही त्यांना माहित होते. उपनिषदांचा हा मंत्र त्यांच्यापुढेही होता की, ज्ञानही नम्रता देते आणि अमरत्वही देते. त्यांना स्वामी विवेकानंदांच्या सूत्राचीही जाणीव होती की, शिक्षण हे माणसामध्ये अंतर्भूत असलेल्या परिपूर्णतेचा उदय आणि प्रकटीकरण आहे. त्यांनी टागोरांच्या विधानाशीही सहमती दर्शवली की, शिक्षणाचा अर्थ माणसाला हे शाश्वत सत्य ओळखण्यास, त्यांच्याशी एकरूप होण्यास आणि व्यक्त करण्यास सक्षम बनवते आणि ते महात्मा गांधींच्या संकल्पनेशी परिचित होते की, शिक्षण म्हणजे एखाद्याच्या शरीरात, मनातील आणि आत्म्यामध्ये अंतर्भूत असलेल्या सर्वोत्तम शक्तींचा विकास होय. एका नाण्याच्या दोन बाजूंप्रमाणे एकमेकांवर अवलंबून असलेले शिक्षण आणि तत्त्वज्ञान यांच्यातील घनिष्ठ नातेसंबंधाचेही त्यांना ज्ञान होते. शैक्षणिक तत्त्वे तत्त्वज्ञानाच्या कल्पना प्रत्यक्षात आणतात, हे त्यांना चांगलेच ठाऊक. भारतातील शिक्षणाला राज्यघटनेच्या समवर्ती यादीत स्थान दिले आहे, म्हणजेच केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार हे दोन्हीही या संदर्भात स्वतंत्र आहेत. त्याचे काही गुण आहेत तसेच काही तोटे आहेत. केंद्र सरकार विद्यापीठ अनुदान आयोग (युजीसी अँक्ट १९५६) द्वारे उच्च शिक्षणाचे नियमन करते. केंद्रीय विद्यापीठे आणि मान्यताप्राप्त विद्यापीठांना १०० टक्के अनुदान मिळते. परंतु राज्य सरकारांच्या विद्यापीठांना, ज्यांची संख्या जास्त आहे, केंद्र बहुतेक वेळा पंचवार्षिक योजनांच्या अंतर्गत विकासासाठी निधी देते, देखभालीचा खर्च विविध राज्ये स्वतः उचलतात. अनेक राज्य सरकारांना देखभालीच्या रकमेचा संपूर्ण भार उचलणे कठीण जाते, ज्यामुळे उच्च शिक्षणाचा दर्जा घसरतो. काही महाविद्यालये सरकारी आहेत. काही अशासकीय आहेत. अनेक

अशासकीय महाविद्यालयांना केंद्र आणि राज्यांकडून अनुदान मिळते, परंतु काहींना अजिबात मिळत नाही. अल्पसंख्याक समाजाच्या संस्थांच्या व्यवस्थापनातही काही सवलती आहेत. स्वातंत्र्यानंतर तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने झाला. धर्मनिरपेक्षतेवर भर आणि तंत्रज्ञानाच्या विपुलतेमुळे शिक्षणाच्या मंदिरातील 'माणूस' निघून गेला आणि शैक्षणिक संस्था व्यावसायिक होऊ लागल्या आणि नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास होऊ लागला.

१९६४-६६ मध्ये कार्यरत असलेल्या शिक्षण आयोगाने (डॉ.कोठारी आयोग) उच्च शिक्षणाच्या सर्व पैलूंचे पुनर्विक्षेपण केले. यामध्ये आधुनिक भारतीय विद्यापीठांची काही उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत जी पुढीलप्रमाणे आहेत:-

- १) नवीन ज्ञान आणि त्याचा विकास शोधणे.
- २) सत्याच्या शोधात धैर्याने आणि विश्वासाहतेने कार्य करणे.
- ३) सामाजिक आणि सांस्कृतिक फरक कमी करणे.
- ४) समानता आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देणे .
- ५) राष्ट्रीय चेतना विकसित करण्यासाठी कार्य करणे.
- ६) नवीन शोध आणि आवश्यकता लक्षात घेऊन प्राचीन ज्ञानाचे विक्षेपण करणे.
- ७) सर्व क्षेत्रात योग्य प्रकारचे नेतृत्व असलेल्या व्यक्तींना मदत करणे.
- ८) प्रतिभावान तरुणांचा शोध घेणे आणि त्यांची शक्ती आणि प्रतिभा विकसित करण्यात मदत करणे.
- ९) देशातील कला, कृषी, विज्ञान, वैद्यक, तंत्रज्ञान आणि इतर व्यवसायांसाठी कुशल आणि प्रशिक्षित व्यक्तींची निर्मिती करणे.
- १०) विद्यार्थी आणि शिक्षकांमध्ये आणि त्यांच्याद्वारे समाजातील व्यक्तींमध्ये योग्य विश्वास आणि दृष्टीकोन विकसित करणे.

या आयोगाच्या शिफारशीनुसार देशातील पदवीचे वर्ग दोन वर्षांच्या ऐवजी तीन

वर्षांचे झाले. डॉ.दौलतसिंग कोठारी हे भौतिकशास्त्राचे अभ्यासक होते आणि विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार केला. यामुळे संमिश्र संस्कृतीचा विकास झाला आणि उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात भारताचा परदेशांशी संपर्क वाढला. परंतु त्यातील सूचनांची अंमलबजावणीही कमी होती आणि जे काही घडले त्यात अनेक विसंगती आणि गळती दिसून आल्या. परिणामी १९८६ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले. यातील नावीन्य म्हणजे केंद्र सरकारने सविस्तर चर्चेनंतर ते निश्चित केले. आणखी एक नावीन्य म्हणजे या अंतर्गत, शिक्षण मंत्रालयाचे नामकरण मानव संसाधन विकास मंत्रालय असे करण्यात आले, ज्यामध्ये शिक्षण विभाग म्हणून समाविष्ट केले गेले. शैक्षणिक कर्मचारी महाविद्यालयांद्वारे उच्च शिक्षणाशी संबंधित शिक्षकांना अभिमुखता आणि रीफ्रेशर अभ्यासक्रमांमध्ये सहभागी होण्याचे आकर्षण निर्माण झाले. पण राष्ट्रीय अर्थसंकल्पात जो वाटा शिक्षणाला द्यायला हवा होता तो कधीच मिळाला नाही. विकासाच्या कार्यक्रमांवर महागाई, महागाई, नवीन वेतनश्रेणी आदींचा थेट परिणाम झाला .

२१वे शतक येण्याचे आणि २० वे शतक निघून जाण्याचा आवाज आता थांबला आहे, लवकरच जवळजवळ सर्व लोक आपापल्या कामात व्यस्त झाले आहेत. संगणकात भूकंप झाला नाही, मोजणीची प्रक्रिया पूर्वीसारखीच राहिल्याने अनेकांनी समाधानाचा श्वास घेतला. बदल आता वेगाने होत आहेत. पण त्यातही स्थिरता आणि एकरूपता दिसते. आता जणू काही आपण खूप उंचावर उडणाऱ्या जेट विमानात बसलो आहोत, चहा पीत आहोत किंवा निश्चित भावनेने मॅगझिन उलगाडत आहोत. एका दृष्टीकोनातून, काळ आणि क्रम यातील हा भेद आपण केला आहे. माध्यमांवर वर्चस्व गाजवणाऱ्या पाश्चात्य संस्कृतीने ग्रीगोरियन पंचांग हे आपल्यावर जन्मचिन्ह म्हणून निश्चित केले आहे, अन्यथा नवीन शतक

किंवा सहस्राब्दीला विशेष अर्थ उरणार नाही. वास्तविक वेळेची गणना करणे शक्य नाही. एकामागून एक क्षण, दुसऱ्यानंतर तिसरा - गौतम बुद्धांच्या शब्दांत सांगायचे म्हणजे 'अस्मिन् सति इदं भवति या प्रतित्य-समुत्पाद. कोणत्याही क्षणाचा कालावधी नसतो, म्हणून 'वर्तमान' किंवा 'आज' असे काहीही नाही जे एकतर भूतकाळ आहे आणि जे येणार आहे ते उद्याचे भविष्य असेल. येत्या काही दिवसांत, वर्षांत किंवा दशकांत आपली शिक्षण व्यवस्था कशी असावी याचा विचार करावा लागेल. हा एका व्यक्तीच्या विचाराचा विषय नसून प्रत्येक व्यक्तीने विचार करण्याची गरज आहे. ही जबाबदारी वैयक्तिक आणि सामूहिक आहे.

वर्तणुकीच्या जवळपास प्रत्येक क्षेत्रात, पश्चिमेकडील विकसित देशांमध्ये आज जे घडत आहे ते उद्या करण्याचा आपण विचार करतो. पाश्चिमात्य देशांतील उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये उपयोजित विषयांकडे अधिक आकर्षण असून तंत्रज्ञानाशी संबंधित अभ्यासक्रम आकर्षक होत आहेत. दूरशिक्षण आणि संगणकामुळे आता पारंपारिक वर्गाचे प्रमाण कमी झाले आहे. खडू आणि पेन्सिलचा वापर संपत चालला आहे. टेप, प्रोजेक्टर, सीडी, फ्लॉपी, इंटरनेट, ई-मेल, वेब साइट्स वाढत आहेत. मोबाईल क्लासमुळे भेट देणाऱ्या शिक्षकांची संख्या वाढत आहे. पत्रव्यवहार अभ्यासक्रम आकर्षक होत आहेत. भारतातही उद्या हे सर्व अंगीकारावे लागेल. तंत्रज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा हा तार्किक वेग आहे, आम्हाला पर्याय नसेल. आपण त्यात ओढत आणि अडकत राहू. तो उत्साह काही प्रमाणात चांगला

वाटतो, पण हळूहळू मन जड होईल, त्यातली आपली क्रिया कमी होईल, सर्जनशीलता संपेल. यंत्राशी माणसाचे नाते अत्यावश्यक बनले आहे, पण यंत्राचे वर्चस्व असेल तर माणसाची जाणीव कुंठित होईल. मशीन फक्त ते पूर्ण करू शकते. शिक्षणाचे उद्दिष्ट नष्ट होईल. त्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात माणुसकी आणि मानवी मूल्ये केवळ सुरक्षितच नाहीत तर भविष्यात कशी वाढवता येतील याचा विचार करणे ही भारतीयांची विशेष जबाबदारी आहे. उच्च शिक्षणात गुणवत्ता आणि मानवता एकरूप राहिल याची काळजी घेतली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. एच.डी. सांकलिया, नालंदा विद्यापीठ, दिल्ली, १९७२
२. डॉ.सी.एम. रामचंद्रन, भारतातील उच्च शिक्षणाच्या समस्या, दिल्ली, १९८७
३. पी.एच. सेतुमाधव राव, मेकिंग हायर एज्युकेशन इफेक्टिव्ह, दिल्ली, १९९६
४. डॉ. आत्मा राम, भारतातील उच्च शिक्षण, नवी दिल्ली, १९९०
५. डॉ. पी.के. साहू, उच्च शिक्षण: अँट-ए-डिस्टन्स, नवी दिल्ली, १९९३
६. ए.एन. बसू, आधुनिक भारतातील शिक्षण
७. व्ही.एस. कोहली, भारतीय शिक्षण आणि त्याच्या समस्या.
८. व्ही.के. गोकक, भारतीय उच्च शिक्षण, बंगलोर, १९८१
९. सी.डी. देशमुख, ऑन द थ्रेशोल्ड ऑफ इंडियन युनिव्हर्सिटीज, नवी दिल्ली, १९६१